

Kahden rivin vajuus Agricolan Uuden Testamentin suomennoksessa

1

Agricolan Uudessa Testamentissa on useita painovirheitä, joukossa sellaisiakin, joita lukijan on vaikea havaita. Syy on vieritetty Turun kappalaisen Mikael Tapaninpojan niskoille, hänet oli näet 1547 lähetetty Tukholmaan, missä Amund Lauritsanpojan kirjapainossa oli alettu latoa ja painaa Agricolan suomennosta. Minkäpä muun kuin korjausluvun takia suomalainen pappismies olisi pantu matkalle meren yli. Miten lienee, on valitettavaa, ettei v. 1931 ilmestyneeseen jäljennöspainokseen ole otettu Agricolan harvinaista correctura-lehteä, onhan Porvoon lyseon kappalletta, josta valokuvaus on suoritettu, eräiltä muiltakin osin täydennetty toisista kappaleista. Nyt voisivat käyttäjät havaita useat häiritsevät virheet ja puutteet ja antaa Agricolalle anteeksi eräät sellaiset, joita voitaisiin pitää käännöksen epätarkkuuksina. Niinpä Agricola on korjannut AT II 14 *tadica* (hän siteeraa tämän correcturassaan muodoksi *tadicka*) olemaan *taicka*, s. 99 (Matt. 26: 26) on *Lihan*, po. *Rwmijn*, s. 105 (Matt. 27: 23) on *Mite hen sijs teki*, po. *Mite hen paha sijs teki*, s. 259 (Joh. 5: 39) on *leudette* (korjatessaan Agricola siteeraa *leudhette*), po. *lwletta*, s. 262 (Joh. 6: 43) on *henelle*, po. *heille*, s. 485 (1. Kor. 14: 5) on *taidhaisitta puhua* (Agricola siteeraa itseänsä *taidaisitta*), po. *taidaisitta kielille puhua*, s. 488 (1. Kor. 15: 9) on *mine olen Seuracunda wainonut* (Agricola sit. *Seuracüda*), po. *Jumalan seuracüda*, s. 546 (Fil. 1: 16) on *Ne ilmoittauat*, po. *Ne mwdh tosin ilmoittauat* jne. Kuten näkyy, tämä korjauslehti muun ohella valaisee tapaa, millä 1500-luvun kynämies, joko oppinut Agricola itse tai hänen oppimattomampi apumiehensä siteeraa edessänsä olevaa tekstiä.

Lukuisista korjausluetteloon joutumattomista painovirheistä on varmaankin eniten häiriötä tuottanut Luuk. 5. luvun koko 4. jakeen ynnä seuraavan jakeen parin ensimmäisen sanan, so. arviolta tasan kahden tekstirivin mittaisen ladelmanpalan unohtuminen latojan — vai olisiko nykyisittäin sanottava taittajan — työpöydälle tai putoaminen sen alle. Vilkaistu jäljennöspainoksen sivuun 176 osoittaa, mistä on kysymys. Sivun teksti päättyy 3. jakeen lauseeseen »Ja hen istudhen opetti Wenheste Canssa». Tämän jäljessä on tyhjää alalaitaa sopivasti juuri kahden rivin verran, tavanomaista kustodia ei ole. Mutta seuraavan sivun alussa lukija töksähtää keskelle virkettä näin: »sanoi henelle, Mestari, me olema caiken öen tötetehnyet» jne. Jeesuksen ja Pietarin keskustelun alkua ei missään.

Correctura.

riij plati rii. rati toijel polen. tadici a. / lue taicfa.
 xxviiij. pla. j. po. xxiiij. ra. walacunda / lue waldacunda.
 xl. pla. xvj rati j polel. Liban / lue Xremijn.
 xliij plara. vij j. polel. hen sijsteki / lue hen paha sijsteki.
 cxv. plati rati iij. j. polel. leudhette / lue lreletta.
 cxvj. plati rati xvj ij polel. henelle lue heille.
 clxx plati j. rati toijel polel. leita / lue laita
 ccv. pla. j. polel. iij. rati. woswonnatettu lue / woswonnatettu.
 ccxvij. pla. ij. pole. xvj. rati. huicfupi / lue huicfupi.
 ccxxiiij. pla. j. po. r. r. a. taidaisitta puhua / lue taidaisitta kielille
 puhua
 ccxxviiij. pla. ij. po. ra. xx. Seuracūda / lue Jumalan seuracūda
 ccl. pla. ij. po. rati. r. ia meiden herra / lue ia meiden herra
 da Jesuselda Christufelda.
 cclxiiij. pla. ij. pol. ra. xxvj. Ne ilmo. lue Ne mwdh tosin ilmo.
 cclxxxv. plati j. polel rati r. wioman / lue wioman.
 cclxxxvj. ij. pole xxviiij. rati. wel / lue welen.
 j. Pe. ij. rati xxiiij. hye / lue hyue. Ibidin Kuningelle / lue Ka-
 ningaille. samasCap. sa / lue se.
 cccxxx. pla. j. polel. xx. rati. Kuniari / lue Kuningari.

Kuva 1. Tampereen tuomiokapitulin kappaleesta.

Olin tämän todetessani etsimässä vanhan kirjasuomen sanakirjan artikkeliin kylin vanhaa, ts. vanhinta, ja edustavaa esimerkkiä *apaja* sanasta. Myönnän allistyneeni. Pitihän myöhempien raamatunpainosten mukaan *apajan* sisältyä kuuluisaan kertomukseen Pietarin kalansaaliista. Esim. 1642:n Raamatussa Agricolalta puuttuva katkelma on seuraavanlainen:

Ja cuin hän lackais puhumast, sanoi hän Simonille: wie sywälle, ja heittäkät werckon apajalle. Ja Simon wastaten

Vaikka olen tottunut luottamaan Agricolan teosten jäljennöspainokseen aivan kuin alkuperäiseen, tuntui tässä olevan tapaus, jonka vuoksi oikea »Se Wsi Testamenti» täytyi ottaa esille. Lähimmän kappaleen sain käsiini työpaikastani, Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksesta, Castrenianumista. Uusi hämmäntymiseni aihe ei yllättänyt vähemmän kuin ensimmäinen: Jae puuttui, mutta alkuperäis-

teoksessa oli jäljennöspainoksesta puuttuva kustodi *Ja quin*, ts. samat sanat, joilla 4. jae alkaa 1642-vuoden Bibliassa.

Epäilin aluksi, että jäljennöspainoksen toimittajien havainto, että »Agricolan Uuden Testamentin säilyneet kappaleet kaikki [!] jonkin verran ja aivan selvästi eroavat toisistaan» (AT II 720), selittäisi kustodin esiintymisen tässä ja puuttumisen tuosta, mutta myöhemmät tarkistukseni ovat osoittaneet, että siitä ei ole kysymys. Palaan tähän asiaan myöhemmin. Tässä yhteydessä on lyhyesti todettava, että kustodisanat osoittavat selvää selvemmin, että Uuden Testamentin latojalla on täytynyt olla Luuk. 5. luvun 4. ja 5. jakeen käsikirjoitus, onpa hän ilmeisesti lato- nutkin ne sijoitettaviksi LXXIX lehden (s. 177) alkuun, mutta jostakin syystä nämä rivit ovat siitä tipahtaneet. Ehkä seuraavalle sivulle oli syntymässä ahdinkoa jonkin ladontavirheen takia, jonka vuoksi rivit erotettiin ja ajateltiin sijoitettaviksi edellisen sivun alalaitaan, minne ne olisivat mahtuneet, jos kustodi olisi poistettu — mene tiedä.

2

Näihin päätelmiin tultuani ja ennen kuin ennätin lukita käyttämäni Agricolan takaisin tulenkestävään kaappiin, silmiini oli takertunut kyseistä lehdenlievettä tuhraava täplä, joka tarkastellessani selvisi siihen liimautuneeksi, painokirjaimia sisältäväksi paperipalaseksi. Sen pystysuora vasen reuna, arviolta vain 6 mm:n korkuinen, oli tasoissa yläpuolelle painetun sivusatsin reunan kanssa, kun taas rivien suuntaista alasyrjää oli n. 30 mm:n pitkältä ja yläosa oli epäsäännöllisen repeytymän jäljiltä. Tämän liimapaperifragmentin kirjainsisällön totesin sillä tavoin kaksiriviseksi, että alemman alkupäätä oli jäljellä *agricolalaisin tyyein painettu vlos* — lopussa korkea *s*, joka viittaa sanansisäiseen asemaan — sekä siitä muutaman näkymättömiin hankautuneen kirjaimen etäisyydellä samaan riviin

V. Lucu.



*In se capactiu / costa Canssa tã
Vgihie henen tygens / cwleman Ju
malan Sana. Ja hen seisoi Genes
zarechin meren tyken. Ja näki carl
Wenehte seisouã Meren tyksã / muc
ta Calamiehet olit haiste vlostkieu
net ia pesie heiden Wercotjans. Vlin
hen yhden Wenhen sijellemeni / ios
ca oli Simonin / ia kelti henen wes
he maasta vlostlastea. Ja hen istudhen opetti Wenehste
Canssa.*

vloj

Ja quin

kuulunut epäselvä *e*. Ylemmän rivin päässä *v:n* yläpuolella oli katkenneen kirjaimen alasyrjä sen verran, että saattoi päätellä ylemmän rivin alkaneen *ŷ*:llä. Ja vielä tärkeä havainto: likaiseksi sormiellusta lehdestä näki, että siihen oli ollut liimattuna rivinmittainen ja n. 9 mm:n levyinen suikale, josta irti repäistäessä oli jäänyt lehteen vaaleahtava jälki ja muren vasenta päättä. Olin valmis tulkitsemaan *ŷ:n* jäännöksen merkiksi siitä, että suikaleeseen oli ollut painettuna *ŷa quin* jne., ts. pääladelmasta puuttuva tekstin osa. Arvattavaksi jäi, mihin *vlos*-prefiksi oli kuulunut (Petraeuksen komitea hävitti useimmat Agricolan prefiksiverbit: olisiko ollut *vlosheitteket* tjs.). Olin saanut kiinni langan päästä, ja jännittävää oli lähteä muista näkyviin saatavista Agricolan alkuperäiskappaleista suoltamaan täydennystä »apajaan». Työn tehtyäni sanoisin, että etsiskelyn yhteydessä ilmenneet seikat ovat tuottaneet enemmän filologista iloa kuin ne kaksi riviä Agricolan tekstiä, jotka ovat työn muodollinen saalis.

3

Agricolan Uutta Testamenttia saattaa nykyisissä julkisissa ja yksityisissä kokoelmissa olla säilyneenä kuutisenkymmentä joko täydellistä tai enemmän tai vähemmän vaillinaista kappaletta. Lisäksi on olemassa irrallisia, eri yhteyksiin kuuluneita lehtiä (eräillä sellaisilla on paikkailtu täydellisempiä kappaleita). Sodanaikaisessa Oulun pommituksessa todettiin tuhoutuneeksi sikäläiselle kaupungin museolle kuulunut kappale, mikä lienee myöhäisin Agricolan Uutta Testamenttia kohdannut häviötapaus. Jos alkuperäispainos on rajoittunut enintään 500 kappaleeseen (Tarkiainen, Puukko), on säilyneiden määrä varsin huomattava sodan ja tulen kovin koettelemassa maassamme. Olen tämän etsiskelyni yhteydessä saanut tiedon 56 kappaleesta (Oulun tuhoutunut mukaan luettuna).¹ Olen itse lehteillyt 34:ää, joista eräaseen, nim. Helsingin yliopiston kirjaston ns. Porthanin kappaleeseen kyseinen lehti on liimattu alkuperäisen viereen toistamiseen — ehkäpä juuri tutkittavakseni ottamani seikan vuoksi. Kaunein ja parhaiten säilynyt näkemistäni on Tampereen tuomiokapitulिन huostaan kulkeutunut »Ypäjän Wsi Testamentti», jonka nahkannetkin ovat alkuperäiset, erittäin koristeelliset. Tässä puheena olevasta sivusta olen lisäksi nähnyt 8 valokuvattuna. Pelkästään kirjeellisen vastauksen perusteella olen saanut tietoni kahdestatoista, joten aineistoni käsittää 54 Agricolan Uuden

¹ Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjastossa Helsingissä 8 (lisäksi kokoelma irtolehtiä), Helsingin yliopiston kirjastossa 4 (ynnä irtol.), Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksessa 1, Turun yliopiston kirjastossa 2, Upsalan yliopiston kirjastossa 1, jossa on kyseinen täydennys (muista ei ilmoitusta), Tukholman Kuninkaallisessa kirjastossa 2, Kuopion kaupungin kirjastossa 1, Oulun kaupunginkirjastossa (museossa) ollut, mutta tuhoutunut 1, Turun tuomiokapitulिन arkistossa 2, Tampereen tuomiokapitulिन arkistossa 1, Kansallismuseon kirjastossa 5, Skoklosterin linnan kirjastossa 1 (mikrofilmi Helsingin yliopiston kirjastossa), Kuopion lyseon kirjastossa 2, Porvoon lyseon kirjastossa 1, Turun ruotsal. klassillisen lyseon kirjastossa 1, Vaasan ruotsal. lyseon kirjastossa 1, Pohjois-Savon kansanopiston kirjastossa Kuopion maalaish. 1, Eurajoen kirkonarkistossa 1, Kaarinan kirkonarkistossa 1, Maarian kirkonarkistossa 1, Pöytyän kirkonarkistossa 1, Urjalan kirkonarkistossa 1, Uudenkaupungin kirkonarkistossa 1, Tukholman suomalaisen seurakunnan arkistossa 2, O. A. F. Lönnbohm in perikunnalla Kuopiossa 1, tohtori Eino Mikkolalla Helsingissä 2, professorinrouva Iita Ojansuulla Helsingissä 1. Ks. lisää s. 281.

Testamentin alkuperäiskappaletta. Kun kyseinen lehti mainitsemallani tavalla yhdessä Agricolassa esiintyy kahdesti, mutta puuttuu kokonaan kahdesta, minulla on tieto siitä, mitä 53 tapauksessa on sillä paikalla, jota olen lähtenyt peräämään. Määrä vastannee n. 10 % alkuperäisestä painoksesta. Kysymys ei ole luonteeltaan tilastollinen, joten näinkin pienen aineiston varassa voi esittää tuloksia ja rakentaa olettamuksia.

Oli mielenkiintoista edetä sirpaleista kokonaiseen — kävi näet niin, että aluksi ei osunut käsiini ainoatakaan sellaista, jossa kyseinen korrehtuurilipuke olisi ollut täysin ehjä. Ehdin muodostaa käsitykseni sen sisällyksestä neljän eri katkelman perusteella, ennen kuin silmiini osui Volter Kilven toteamus ehyenkin täydennysliuskan olemassaolosta. Sitten olen nähnyt niitä kolmekin, mutta nekään eivät ole, pian selviävästä syystä, tehneet toisiansa arvottomiksi.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran omistamista kappaleista yhdessä, Matti Pohdon keräelmiin kuuluneessa, oli jäljellä seuraava katkelma, jossa rivien alkupäät ovat vaillinaiset:

[— —]uin hē lacasi puhumast, sanoi hē Simonille Wie syuelle, ia
[— — —]tteke teiden wercköna apaialle. Ja Simon Wastaten

Toisesta saman kirjaston kappaleesta, joka on kuulunut K. J. Leinbergin kirjastoon, olivat liuskan rivien loput tuhoutuneet:

Ja quin hē lackasi puhumast, sanoi hē Simonille, [— — — —]
ia wlosheitteke teiden wercköna apaialle. Ja Si[— — — —]

Kokonaisuus oli näköjään olemassa, eikä kuitenkaan ollut. Kiinnitin tässä vaiheessa huomioni kenelle tahansa ilmenevään seikkaan, että molemmat Agricolan Uuden Testamentin kirjasintyyliä ladotut, tulkinnaltaan yhdenmukaiset korrehtuuritäydennykset poikkesivat eräissä pikku piirteissään toisistaan: *lacasi* ~ *lackasi*, *Wercköna* ~ *wercköna*. Lisäksi edellisestä, sanottakoon a-tyyppistä (Pohdon kpl.), puuttui pilkkua tarkoittava vinoviiva (/) *Simonille* sanan perästä, ja mikä karakteristisintä, siinä oli *ia* ensimmäisen rivin lopussa, kun se taas b-tyyppissä (Leinbergin kpl.) oli toisen rivin alussa. Jo tarkastelun alkuvaiheessa siis ilmeni, että korjaus on ladottu kokonaan tai osittain kahdesti. Siirryttyäni Helsingin yliopiston kirjaston vanhan fennican pariin sain käteeni kappaleen, jossa oli seuraava katkelma keskeltä rivejä:

[— — —]kasi puhumast, sanoi hē S[— — — — —]
[— — —]teiden wercköna apaialle. Ja[— — — — —]

joka liittyy lähinnä b-tyyppiin. Miltei täsmälleen saman olen saanut tarkasteluni loppuvaiheessa Kuopion kaupungin kirjastossa olevasta kappaleesta:

[— — —]ckasi puhumast sanoi hē Simo[— — — —]
[— — —]ke teiden wercköna apaialle[— — — —]

Huomattava on kuitenkin pilkkuviivan puuttuminen *puhumast* sanan perästä. Valokuva tuntuisi tässä suhteessa olevan luotettava. — Jos jo tässä vaiheessa yrittäisi

liittää ensin käsiini joutuneen minimaalisen fragmentin jompaan kumpaan, niin muu kuin sen kuuluminen a-tyyppiin ei voisi tulla kysymykseen: Jälkimmäinen rivi ei ala *ia* sanalla, tämän on siis täytynyt olla edellisen lopussa. Lisäksi b:ssä *wlos-*, suomen kielen laitoksen fragmentissa *wlos*.

4

Samanaikaisesti kuin olin edennyt tähän, olin kymmenkunnasta muusta kappaleesta kopioinut erilaisia kirjoittamalla tehtyjä täydennyksiä — niistä hiukan tuonnempana — ja myös tavannut muutamia sellaisia Uuden Testamentin kappaleita, joissa ei ollut merkkiäkään täydentämisestä. Vasta tässä vaiheessa osui silmiini Volter Kilven luettelossa (Historiallisia tutkimuksia Artturi H. Virkkusen kunniaksi 19. 1. 1924) s. 72 oleva, itseltäni vuosikymmenien kuluessa ohi ajatusteni lipunut virke: »Fol. LXXVIII b alhaalta on pudonnut pois kaksi riviä, jotka ovat täydennetyt Helsingin yliopiston kirjaston kappaleessa (Porthanin) myöhemmin painetuilla: — —». Tämän yllätyksen vuoksi oli pakko rientää takaisin kirjaston vanhimman fennican pariin — olinhan pidellyt käsissäni Porthanin kappaletta ja tehnyt siitä muistiinpanon, jonka mukaan siinä oli vain 1500-luvun käsialalla tekstattu mustekynätäydennys. Asia selvisi. Olimme molemmat oikeassa ja myös syyllistyneet hätäilyyn: Porthanin UT:ssa oli — kuten lukija jo tietää — peräkkäin kaksi LXXVIII lehteä: oli alkuperäisen arkkiiin kuuluva, jonka katselemiseen edellisellä kerralla olin tyytynyt, ja lisäksi sen edelle liimattu, jostakin toisesta kappaleesta irronnut, jota Kilpi tarkoitti. Ja tässä »lisälehdessä» oli todellakin ehyenä paperisuikale, jonka fragmentteja tähän mennessä olin sovitellut yhteen. Sen sisällys — eräät Kilven tekemät kopiointivirheet oikaistuina — oli seuraavanlainen:

Ja quin hē lackasi puhumast, sanoi hē Simonille, Wie syuelle,
ia wlosheitteke teiden wercköna apaialle. Ja Simon wastatē

Kuten näkyy, tämä liittyy kirjain kirjaimelta Leinbergin kappaleen fragmenttiin (b) ja täydentää sen rivien loput. Aikaisemmin todettujen a- ja b-tyyppien välisiin eroavuuksiin tulisi näin ollen lisäksi a:n *Wastaten* ~ b:n *wstatē*. Aivan saman olen korrehtuuriasteella saanut lisäksi todeta Jyväskylän korkeakoulukirjastossa säilytystä kappaleesta, joka on aikoinaan kuulunut Vesannon Horontaipaleella asuneelle E. Turdinille.

Mutta asia on tämän jälkeen yhä mutkistunut. Käsissäni oli nyt 5 katkelmaa (kuopiolainen katkelma tosin liittyi mukaan hiukan myöhemmässä vaiheessa, vaikka olen sen jo liittänyt esitykseeni) ja yksi ehyt versio. Sain käsiini Pöytyän kirkonarkiston kappaleen, josta saamaani, kirkkoherra Ville Turusen lähettämää kynäjäljennöstä olin rohjennut epäillä. Suotta. Siinä on kuin onkin seuraava ehyt korrehtuuriliuska:

Ja quin hē lackasi puhumast, sanoi hen Simonille, wie syuelle,
ia wlosheitteke teiden werckonna apaialle. Ja Simon wastatē

V. Luca.



¶ In se capactui / costa Canssa tti
 ¶ gihic henen tygens / croleman Ju
 malan Sana. Ja hen sei/oi Gene
 sarethin meren tyten. Ja näki carl
 Wenehte seisouä Meren tykön / mu
 ta Calamiehet olit heiste vlosticku
 net ia pesit heiden Wercoijans. Tin
 hen yhden Wenhen sijellemeni / io
 ca oli Simonin / ia testi henen wes
 he maasta vloslastea. Ja hen istudhen opetti Wenheste
 Canssa.
 Ja quin hē lackasi puhumast / sanoi hen Simonille / wie syuelle /
 ia wlosheitteke teiden wercköna apaialle. Ja Simon wastatē.

Kuva 3. Pöytyän kirkonarkiston kappaleesta.

Ei auttanut muu kuin asettaa a:n ja b:n rinnalle kolmas, c. Huomattakoon *hen* ja *wercköna*, jotka on ladottu ilman nasaalilyhennettä.

Vihdoin sain tiedon ruotsalaisen Skoklosterin linnan kirjaston säilyttämästä, Pietari Brahelle aikoinaan kuuluneeksi väitetystä (Vallinkoski) Agricolan Uudesta Testamentista, josta on mikrovalokuva Helsingin yliopiston kirjastossa. Väänsin lukulaitteessa esiin mieltäni jännittävän sivun. Siitä paljastui seuraava:

Ja quin hē lackasi puhumast, sanoi hē Simonille, Wie syuelle,
 ia wlosheitteke teiden wercköna apaialle. Ja Simon Wastatē

Tämän erottaa Porthanin tyyppistä (b) jälkimmäisen rivin isokirjaimiset *Wercköna* ja *Wastatē*. Siis neljäs, d-tyyppi.

Täydennystä on saapunut vielä senkin jälkeen, kun olin pannut pisteen kirjoitukseni loppuun ja aioin luovuttaa kyhäämäni Virittäjän toimittajille. Pohjois-Savon kansanopiston johtaja, toht. Vilho Ihalainen luovutti kuopiolaiselle avustajalleni, sikäläisen kaupunginkirjaston hoitajalle maist. Kaarina Huttuselle valokuvattavaksi kansanopiston hallussa olevan Agricolan UT:n, jossa painettu korrehtuurillisäys esiintyy seuraavanlaisena:

Ja quin hē lackasi puhumast, sanoi hē Simonille Wi[— — —]
 ia wlosheitteke teiden wercköna apaialle. Ja Simō[— — —]

Tämähän olisi selvä b-tyypin lisätapaus, ellei repeytymää edeltävän o:n yläpuolella olisi nasaalilyhennettä. Valokuvasta en uskalla päättää, onko se aito vai mahdollisesti tussimaisella musteella lisätty suikaleen repeytymisen jälkeen, kuten epäilen. Edellisessä tapauksessa käsissämme olisi jälleen uusi, e-tyyppi. Tämöinen moninaisuus panee ymmälle tarkastelijan, joka ei ole perehtynyt Amund Lauritsanpojan kirjapainotekniikkaan.

Käsille tulleista Agricolan Uuden Testamentin kappaleista on siis 9:ssä säilynyt LXXVIII lehden b-sivun alareunaan liimattu korrehtuuritäydennys joko täydellisenä tai särkyneenä. Lisäksi on irtautuneen lipukkeen jättämä liimausjälki todettavissa ainakin viidestä (Urjala, Eurajoki, Hämeenlinna, Turku, Jyväskylä) kappaleesta. Vaikka jälkimmäistä seikkaa koskevat havainnot olisivat puutteellisia-kin, on yhtä ilmeistä, että **k a i k k i i n** painoksen kappaleisiin ei milloinkaan ole korrehtuuriliuskaa kiinnitetty. Latojalle sattunut vahinko on nähtävästi todettu vasta, kun painoksen pääosa on lähetetty Turkuun. Meneteltiin siis niin, että joko Agricolan alkuperäiskäsikirjoitusta käyttäen tai hänen kirjeellisen ohjeensa mukaan Amund Lauritsanpojan kirjapainossa ladottiin ja erilliselle paperille painettiin puuttuvat rivit liitettäväksi valmiisiin kappaleisiin. Alkuperäisessä ladelmassa 4. jae (Ja quin jne.) oli aloittanut seuraavalla sivulla uuden kappaleen, jonka ensimmäisen rivin alkuun todennäköisesti oli jätetty tavanmukaiset kirjaimentilat tyhjäksi, mutta jostakin syystä korjauksessa tähän tyhjäksi jättämiseen ei ole ollut varaa. Ahtauden vuoksi eräät *n*:tkin on täytynyt merkitä rivinpäällisillä lyhennyskoukeroilla. Sen sijaan saa Suomal. Kirjallisuuden Seuran hallussa olevasta ns. Pohdon kappaleesta minimaaliseksi tyypistyneen vihjeen siitä, että lippuseen on ladottu uusi kustodi, kun alkuperäinen, harhauttavaksi muuttunut on peittyynyt näkymättömiin liimauksen alle. Lipun alasyrjää on nim. ennen liimaamista leikattu, mutta näkyviin on jäänyt jälkimmäisen rivin viimeisen kirjaimen alapuolelle *i*:n piste ja siitä kirjaintilan välimatkan päähän vasemmalle sirunen painomustaa, jonka tulkitsisin jäännökseksi kirjaimen yläpuolelle painettua nasaalikoukeroa (ehkä osittain pitkän *s*:n huipuksi). Otaksun, että korjauksessa on ollut kustodi *sāoi* (seuraava sivu alkaa *sanoi*).

Mutta lipukkeen alkupainos on ilmeisesti tullut liian pieni. Kun ladelman on ennätetty purkaa, se on täytynyt koota uudestaan. Ja näin on ollut pakko menetellä vielä kahdesti myöhemminkin, ja joka kerta on aiheutunut pienen pieniä eroavuuksia. Jos lähtisi arvailemaan, mikä tyypeistä on ensimmäistä ladontaa, veikkaisin mielelläni harvinaisen a-tyypin puolesta, jonka olen rohjennut rekonstruoida kahden puutteellisen fragmentin perusteella. Sen *vlos* pro *wlos* liittyy näet luontevasti Uudessa Testamentissa samalla aukeamalla (ja yleisesti muuallakin) noudatettuun ortografiaan: ks. jäljennöspainoksen s. 176 *vloslexit*, *vlosmeni*, *vloskieunet* ja *vloslaskea* ja s. 177 alkupuolella *vlosheiten*. Ss. 162—185 on 24 *vlos*- ja 1 *wlos*-tapaus, lisäksi *v* sanan-alkuisen *u*:n merkinä 6 muussa tapauksessa, *w* 2:ssa. Ehkä vain tähän tyyppiin olisi ladottu edellä olettamani uusi kustodikin. Sekä Pöytyän että Skoklosterin kappaleet, joissa on toisistaan vain hiukan poikkeava ehyt täydennys, ovat sikäli mielenkiintoiset, että molemmissa on puheenaolevan suuren täydennyksen lisäksi toistensa kaltaiset, correctura-lehteen perustuvat painaen valmistetut ja tekstiin liimatut korjauslipukkeet mm. ss. CCL b (-ralda Jesuselda Christuselda) ja CCLXIII b (hyuen tahdon tedhen). Olisiko jossakin vaiheessa painettu erillinen correctura-

lehti, josta on leikattu ja liimattu johonkin kirjapainosta viimeksi lähteneeseen painoserään sekä nämä että LXXVIII lehden kaksirivinen täydennys?

Lyhykäisyydessäänkin Agricolan jälkikäteen tehty täydennys antaa aiheen hänen suomennostyötään koskeviin havaintoihin. Siinä oleva infinitiivirakenne *Ja Simon vastaten sanoi* voi perustua joko latinaan tai kreikkaan: *Et respondens Simon dixit, Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Σίμων εἶπεν*. Saksalainen ja ruotsalainen edeltäjä käyttivät kumpikin rinnasteisia verbejä: *Und Simon antwortete und sprach, Tå swarade Simon, och sadhe*. Myös *vie syvälle* selittyy hyvin latinaisesta *Duc in altum*, kun taas sanassa *ulosheittäkää* tekee mieli nähdä saksan (*werfft ewre netze aus*) tai ruotsin (*kaster idher nätet vth*) vaikutusta. Kuten vielä esitän, eräät Agricolasta riippumattomat suomennoskokeet ovat selvemminkin turvautuneet ruotsin (tai saksan) malliin.

Mitä *apaja* sanan käyttöön tulee, sopii sitä pitää hyvänä esimerkkinä Agricolan fennismien tuntemuksesta, perustuipa se hänen välittömään aineiston hallintaansa tai hänen käytössään olleisiin varhaiskäännöksiin. Agr. (*Ulosheittäkää verkkonna*) *apajalle*, vrt. vulgatan (*laxate retia vestra*) *in capturam*, Luther *das yhr eyn zug thut*, ruots. *til drägh*. Eipä silti — muutkin suomentajat, jotka omin päin koettivat täyttää Agricolan kirjaan jääneen aukon, paria lukuun ottamatta käyttivät samaa sanaa. Vain Tukholman Kunink. kirjastoon päätyneen kappaleen täydentäjä kulki omia teitään ilmaisten asian sanoilla *heitteke verkon pydyxeen*, ja Upsalan kappaleessa on tyydytty sanomaan *heiteke teiden verkon vlos*. Myöhemmin on tämän kirjan käyttäjä vaihtanut *vlos* sanan sijaan *apajalle*.

Mutta palattakoon vielä Agricolan korjaustoimenpiteisiin. Tuskin on olemassa keinoa toteamiemme täydennyslipukkeiden painatuksen täsmälliseen ajoittamiseen. Mikroskooppisin välinein asiaan puuttumatta saattaa sanoa, että niihin käytetyt kirjakkeet ovat Amund Lauritsanpojan tuttuja tyyppejä, joten myöhäisintä aikarajaa on niiden perusteella turha yrittää määrittää. Luonnollisinta on otaksua, ja siitä olen edellisessä lähtenyt, että virheen korjaamiseen on ryhdytty varsin pian Uuden Testamentin valmistumisen jälkeen, mutta kuitenkin vasta sitten, kun huomattava osa kappaleita oli levinnyt kirkkoihin, papeille ja muille vastaanottajille. Tuntuu hyvin epävarmalta, että jo kirjapainossa olisi suoritettu yleinen lipukkeiden liimaus; johonkin erään kenties, kuten vasta viittasin. Uskottavampaa on, että kirjan saaneille perästäpäin tai sen myöhemmin hankkiville tässä vaiheessa toimitettiin silloin käytettävissä ollein keinoin tämä tärkeä täydennys. Kun tarkasteluni piiriin joutuneista 53 tapauksesta 14:ssä on painettu lipuke tai sen jättämä jälki, 39:ssä ei merkkiäkään siitä, tuntuisi uskottavimmalta, että suurin osa Agricolan Uuden Testamentin omistajista on jäänyt jakelusta osattomaksi. Samaan suuntaan viittaa toteamus, että 26:ssä tapauksessa vastaava täydennys on tehty kirjoittamalla ja varsin yleisesti painetun täydennyksen tarjoamasta esikuvasta poiketen.

Neljässätoista tapauksessa on kirjoittamalla tehty täydennys joko silmänäöltä tai korvakuulolta jäljennetty siitä painetusta, jonka typografisiin toisintoihin edellä on tutustuttu. Yhtäläisyys on omalla tavallaan täydellinen, ortografiset pikku eroavuudet eivät väitettä kumoa. Tämän kirjoitelman alkukappaleesta ilmeni, että Agricolakaan ei osannut ortografian suhteen olla turhan tarkka. Niinpä näissäkin Uuden Testamentin kappaleissa tapaa sellaista vaihtelua kuin *hen ja hän, lackasi ~ lackaisi ~ lakaisi ~ lackais, Simonille ~ Simonillen, wie ~ uie, syuälle ~ sijuelle ~ syuell, wlosheitteke ~ ulos heittäkä ~ wluos heittäkät, teiden ~ teidhän, werckonna ~ werckonna ~ werkon*. Kaikesta huolimatta ne ovat Agricola.

Kaikki muut aineistooni tulleet, käsinkirjoitettuja lisäyksiä sisältävät tapaukset, yhteensä siis 12, näyttävät olevan Agricolasta riippumattomia. Virkkeen alkupuoli tosin poikkeaa joissakin tapauksissa vain nimeksi, mutta sen sanottavaa tuskin olisi voitukaan kovin monella tavalla suomentaa, huom. esim. yleisen *coska hän lakais puhumasta* rinnalla kerran (Upsalan kappale) *cosca hen vaikeni puhumast* tai stereotyyppisestä sanajärjestyksestä poiketen (Turun yliopiston kirjastossa) *ia quin hen puhumasta lakasi*. Sellaisina täydennysten piirteinä, jotka selvimmin poikkeavat Agricolan tulkinnasta, mainittakoon esim. seuraavat: Agr. *vie syvälle* sanonnan korvaa kuudessa tuntemassani tapauksessa *laske ulos* (~ *ulgos ~ ulvos* eri tavoin merkittynä) *syvydelle ~ syvyteen ~ syvyyden päälle*, joissa kuvastuu lähinnä ruots. käännöksen (1526, 1541) *Legg vth på diupet*, tuskin niinkään Lutherin *fare auff die hohe*. Ruotsiin viittaa myös erään tekstin (Suomal. Kirjallisuuden Seuran ns. Piponiuksen kappale) *Pangat wluos* (viittauksetta »syvään»), ja toisen (Turun yliopiston ns. Aimosen kpl.) *Lycka vlos sywyd*[— —]. Kannattanee panna merkille, että Agricolan prefiksityypin *ulosheitäkää* neljässä tapauksessa korvaa pelkkä *heittäkää, -kät*. Yksi tulkitsijoista, sama, jolla on *lykkää ulos syvydelle*, sanoo *haiota[kaa] theidhen werckonna apa[iall]e*. Ja vihdoin pantakoon merkille, että 5. jakeen alkurakenne poiketen Agricolasta (*vastaten sanoi*) viidessä tapauksessa noudattaa ruotsalais-saksalaista kaavaa *Niin vastasi Simon* (Ups. *petari*) *ja sanoi*.

Muista erillään on syytä mainita neljä tapausta, joista A on kirjoitettu yhteen Helsingin yliopiston kirjaston kolmesta kappaleesta (Pohdon?), B Kaarinan kirkonarkiston, C Tampereen tuomiokapitulin (Ypäjän) ja D Turun ruotsal. klassillisen lyseon (ent. Turun kimnaasin) kirjaston (<Kustaa Renvallin <<Mathias Cretaleniuksen v. 1679 <<Raision kirkkoherran Jacobus Michaeliksen v. 1575) kappaleeseen:

- A. Ja quin — — Simonille, laske ulvos syvydhelle, ja ulvosheitäkät teidhän werckonna apajalle. Ja Simon wastaten
- B. Ja quin — — Simonille: Laske ulos sywydelle, ja ulosheitteket teidhän weckonna apajalle. Ja Simon wastaten

C. Ja quin — — Simonilla: laske vloss sywyudelle, Ja vlvos heittäkät teidän werckonna apaialle. Ja Simon vastatē

D. ia quin — — [si]monille laske uluos syuydhellä, ia wluos heitäkät [tei]dhän werkon apaialla, ia Simō uastatē

Yhdenmukaisuus on liian ilmeinen ollakseen satunnainen. Vertauskohdan tarjoaa lisäksi Paavali Juustenin »Se Pyhä Messu» (1575), jossa Luuk. 5:n alku esiintyy vakiintuneeseen tapaan 5. kolminaisuudenpäivän jälkeisen sunnuntain evankeliumitekstinä. Kyseinen kohta on siinä (O3a) seuraava:

Ja quin hän lackasi puhumast, sanoi hän Simonilla (NB) laske vlossywyudellä, ia vlosheitäkät teiden werckonna apaialle. Ja Simon wastaten

Juusten on Agricolan jälkeen tietääkseni ensimmäinen, joka painettavaan julkaisuun tarvitsi Luuk. 5:n suomalaista sanamuotoa. Hänen evankeliaarionsa noudattaa sana sanalta, mielisinpä sanoa kirjain kirjaimelta Agricolan UT:n tekstiä, niin tässäkin tapauksessa. Huom. 3. jae, joka välittömästi edeltää käsiteltävänä olevaa sitaattia (sulkeissa Agricolan eroavuudet):

Nin hän (hen) yhden Wenhen sisellemeni, ioca oli Simonin, ia keski hänen (henen) wähä (wehe) maasta vloslaskea. Ja hän (hen) istudhen opetti Wenheste Canssa.

Samoin Juustenin tekstiinsä liittämän täydennyksen välitön jatko:

sanoi hänelle (henelle), Mestari, Me olema caiken öen tötätehnyet (töte-), ia ei miteken szanuet, Mutta jne.

On ilmeistä, että Juustenin käytössä ei ollut Agricolan korrehtuuritäydennystä, kun hän ryhtyi panemaan kokoon perikooppikokoelmaansa. Hän siis joko suoritti itse 4. jakeen suomentamisen tai kopioi ennen sepitetyn sanamuodon — emmehän ilman paleografista erikoistutkimusta voi sanoa, ovatko esitetyt A-, B-, C-, D-tekstit ennen vai jälkeen Juustenin messun ilmestymistä kirjoitetut kukin Agricolaansa. Jos Agricolan tuntemissa esitöissä on ollut tarjolla niihin sisältyvä *syvydelle* (tai *syvyden päälle*, Ups.), hän on hyvää suomalaista kielikorvaa noudattaen hylännyt sen ja päätenyt asuun *syvälle*.

Säilyneisiin Agricolan Uuden Testamentin kappaleisiin sisältyy runsaasti todisteita siitä, että pyhäpäivien saarnatekstit luettiin suomalaisissa jumalanpalveluksissa suoraan tästä kirjasta. Saavuttaessa 5. kolminaisuudenpäivän jälkeiseen sunnuntaihin papit pyrkivät sen perikoopissa olevaa aukkoa eri tavoin täyttämään. Tilanne muodostui 1575:n jälkeen epäedulliseksi Agricolan selkeälle, mutta vain harvojen tuntemalle sanamuodolle, kun Juustenin versio oli painettuna kaikkien saatavissa ja Olavi Elimaeuksen evankeliumi- ja epistolakirjan kolmen painoksen (1618, 1622, 1630) välityksellä pääsi toistuvasti leviämään. Sopii epäillä, tunsiko Sorolainenkaan Agricolan erillistä täydennystekstiä, kun hän Postillansa II osassa ss. 141—142 julkaisi vastaavan saarnatekstin ja täydensi UT:ssa olevan aukon näin:

Ja quin hän lackaisi Puhumast, sanoi hän Simonille, laske syväällä, ia ulgosheittäkät teidän Werckona Apaialle. Ja Simon wastaten sanoi

Eräät piirteet (*laske, -heittäkät*) liittyvät Juusteniin, vaikka ei olekaan välttämättömyyttä, että ne olisivat siitä peräisin.

8

Vasta 1642-vuoden Raamatussa Agricolan harhateille eksynyt rivipari sai täyden hyvityksen. Sen sanamuoto on ilmeisesti ollut Petraeuksen komitean käytettävissä. Sen Raamatussa saaman asun esitin s. 270. Komitea on noudattamiensa kieliperiaatteiden mukaisesti pyyhkinnyt prefiksin *heittää* verbin edeltä ja lisännyt imperatiivin tunnukseen persoonapäätteen *-t*, samoin se on poistanut joutavan possessiivisen genetiivin *teidän* ja vaihtanut *verkkonna* muodon lyhyempään *verkkon[n]*, siinä kaikki. Myöhempien hionta on suoritettu varsin helläkäteisesti — jopa hiukan peräytyen. Pronominigenetiivin poistaminen ei näet miellyttänyt Henrik Florinusta eikä loppuheittainen possessiivisuffiksi Antti Lizeliusta. Tämän johdosta kirkkoraamatussamme rehotti *heittäkät teidän verkkonne* 1930-luvulle saakka. Lukiessamme vastaavan raamatunpaikan nykyisestä Uudesta Testamentistamme havaitsemme Agricolaa edelleenkin kohdellun pieteettisesti, vaikka tuntuvaa uudistumista on tapahtunut:

Mutta puhumasta lakattuaan hän sanoi Simonille: »Vie venhe syväälle ja heittäkää verkkonne apajalle». Niin Simon vastasi ja sanoi

Perinteelliseen sanontaan kuulunut, vanhojen kielten mukainen ja suomea arkaisesti sävyttänyt *vastaten sanoi* on vaihdettu kieliopillisesti moitteettomampaan germanistiiseen *vastasi ja sanoi*.

9

Kaikissa käsittelyni piiriin joutuneissa Agricolan Uuden Testamentin alkuperäiskappaleissa on nähtävänä monesti mainittu kustodi *Ja quin*. Eräissä se tosin on peittyneenä liimatun lipukkeen alle, mutta on valoa vasten erotettavissa. Niissä taas, joihin täydennys on tehty kirjoittamalla, se on useimmiten samalla musteella asiaankuulumattomana pyyhitty, usein myös korvattu uudella *sanoi*. Sen puuttuminen Agricolan jäljennöspainoksen II osan sivulta 176 saa yksinkertaisen selityksensä siitä tavasta, jolla jäljennöspainoksen sivujen valokuvaus on suoritettu. Käytettävänä on ollut Porvoon lyseon kirjaston kappale, jonka sivujen reunustat ovat paikoin täpösen täynnä käsinkirjoitettuja muistiinpanoja. Nämä on valokuvausta varten peitetty (? — vaiko negatiiveista retusoitu?): LXXVIII lehden b-sivun alareunustassa on käsittelyni kohteena oleva täydennys kirjoitettuna huolellisella 1500-luvun jälkipuoliskon käsialalla siten, että *vluos heitteke* sanojen jälkeen on tullut vastaan painettu kustodi *Ja quin*. Jatko *teidhen werckonna* on viitemerkkiä käyttäen sijoitettu riviä alemmaksi, kun sen sijaan kustodi on kirjaimia musteella muovailten saatu muuttu-

mine lehdetty olen. Ja hen jarnasi Galilean Sinagogia.
Dnica. 5. a vein. V. Luca.
Mat. 4. Marcia. 10. 1. 2.



In se rapactui / costka Canssa tti
 ngibit henen tygens / cwleman Ju
 malan Sana. Ja hen seisoi Gene
 sarechin meren syben. Ja näti capt
 Wenehoe seisoua Meren tyt In / mut
 ta Calamiehet olie heiste vlofticus
 net ia pesit heiden Wercotians. Uis
 hen yhden Wenhen sijellemeni / ios
 ca oli Simonin / ia ketti henen wes

he maasta vlossastea. Ja hen istudhen opetti Wenheste
 Canssa. ia quin hen larkausi pyhimast / sanoi hen
 Simonille / wie sijelle / ia vlnos h. itteke + *De quille.*
 + tieffen werfonna *Ja Simon wa / pitten*
Janoi.

Kuva 4. Porvoon lyseon kappaleesta.

maan hieman muuta tekstiä paksummaksi *Apaialle* sanaksi (J:stä on piirretty *A*, *a*:sta *p* jne. mutta painettu *quin* sanan *i* on sellaisenaan kelvannut *Apaialle* sanan keskustaan, *-lle* on kirjoitettu sisäreunustan puolelle, ks. kuva 4). Poistettaessa kynänjaljet ei mikään ole pelastanut Agricolan alkuperäistä kustodia.

Nähtyäni suuren määrän Agricolan Uutta Testamenttia en voi olla valittamatta, että juuri Porvoon lyseon runsaasta käytöstä kulunut kappale — nähtävästi mukavuussyistä — on valittu jäljennyskohteeksi. Turun tuomiokapitulin kappaleista ainakin toinen on ollut julkaisutoimikunnan käytössä, kuten siihen liitetty merkintä osoittaa. Se on monin verroin parempikuntoinen kuin porvoollainen. Mutta paras kaikista, Jaakko Gummerusta Porvoon hiippakunta-arkistosta Tampereelle seuranut, on unohdettu. Jos se olisi valittu, olisi harvinainen correctura-lehtikin päässyt mukaan. Enkä tämän selvittelyni päätteeksi malta olla kysymättä, olisiko tapahtunut julkaisuperiaatteita jyrkästi loukkaavaa, jos johonkin yhteyteen teosten II osaan olisi sijoitettu myös correcturasta puuttuva, mutta epäilemättömästi Agricolan käsialaa oleva, erikseen painettu Luukkaan 5. luvun kahden rivin täydennys.

Korrehtuurilisäys. Aineistoni on vielä viime vaiheissakin lisääntynyt. S. 272 nootissa luetuista kertyy 47 kappaletta, joista tiesin palauttaessani palstakorrehtuurin. Myöhemmin olen saanut tiedon seuraavista, jotka sisältävät tilastonumeroihini ja ovat osaksi vaikuttaneet muuhunkin sanontaani: Jyväskylän Kasvatusopillisen Korkeakoulun kirjastossa on 4 (sekä yksi »heikkokuntoinen, hajallinen vanha sidos»), Hämeenlinnan lyseon kirjastossa 2, Kokemäen kirkonarkistossa 1, varatuomari Nils G. Fellmanilla Helsingissä 1 ja kauppias H. Lindforsilla Forssassa 1 (tämän vanhin omistajanmerkintä: »Dominus huius libri sum Johannes Pauli Karhu Birchalensis Anno D 82”). On ilmennyt, että Skoklosterin kappale on ollut Peträuksen komitean jäsenen Henrik Hoffmanin oma.

Das Fehlen von zwei Zeilen im Neuen Testament Agricolae

von MARTTI RAPOLA

Die von Michael Agricola besorgte Übersetzung des Neuen Testaments ins Finnische («Se Wsi Testamenti» 1548) ist wegen zahlreicher Druckfehler getadelt worden, von denen die meisten typische Buchstabenfehler sind, ein Teil aber auch solche Fehler, dass sie zum inhaltlichen Missverstehen des Textes führen. Einige von ihnen bemerkte Agricola so rechtzeitig, dass am Ende des Buches ein Verzeichnis von Berichtigungen angefügt werden konnte. Leider ist dieses »Correctura« genannte Blatt (Abb. 1) aus den meisten erhaltenen Exemplaren verschwunden, und noch bedauerlicher ist, dass man es nicht in den 1931 veröffentlichten Nachdruck der Werke Agricolae aufgenommen hat.

Von den Fehlern, die Agricola nicht rechtzeitig bemerkt hat, ist der wichtigste das Ausfallen von zwei Textzeilen im 4. Vers des 5. Kapitels des Lukasevangeliums (vgl. Luther: Und als er hatte aufgehört zu reden, sprach er zu Simon: Fahre auf die Höhe, und werfet eure Netze aus, dass ihr einen Zug thut. Und Simon antwortete, und sprach). Diese Stelle hätte als oberste auf dem 7. Blatt des Bogens K stehen müssen, und die Tatsache, dass in der rechten unteren Ecke der vorhergehenden Seite die Kustode *Ja quin* steht (finn. *ja kuin* 'und als'), weist darauf hin, dass die fehlende Stelle gesetzt gewesen sein muss. Diese Worte fehlen jedoch auf S. 176 des Nachdrucks.

Der Verf. hat die betreffende Stelle in 53 Originalexemplaren von Agricolae Neuem Testament untersucht und folgende Beobachtungen gemacht:

1. Es gibt nur wenige Fälle, in denen der Benutzer des Buches in seinem Exemplar kein Zeichen dafür hinterlassen hat, dass er die in Rede stehende Lücke im Text bemerkt hätte.

2. In etwa 20 Fällen hat der Eigentümer des Buches die fehlenden Zeilen in sein Exemplar geschrieben, entweder in eigener finnischer Übersetzung oder unter Nachahmung bestimmter Vorbilder.

3. Insgesamt 12 Exemplare liefern einen Beweis dafür, dass nach der Wahrnehmung des Fehlers entweder nach dem erhaltenen Manuskript Agricolae oder nach seiner Anweisung in der Druckerei eine Ergänzung auf einem besonderen Blatt gedruckt worden ist, das an den unteren Rand der Seite b des 6. Blattes des Bogens K geklebt wurde und somit die ursprüngliche Kustode verdeckt haben muss. Oft hat sich von dem Ergänzungsblatt nur ein Fragment erhalten, und wenigstens in vier festgestellten Fällen ist das Blatt völlig verschwunden und hat nur eine Klebspur hinterlassen, die sich von ihrer Umgebung unterscheidet. Aber das Material enthält auch vier vollständige Ergänzungsblätter. Sie und auch die Fragmente enthalten alle genau denselben Text, aber es finden sich im Gesamtmaterial eine Anzahl von typografischen Unterschieden, aus denen man schliessen kann, dass die Ergänzung mehrfach gesetzt worden ist, entweder in unmittelbarer Folge oder in kurzen zeitlichen Abständen. Beim Nachdruck von Agricolae Werken hat man dieser Ergänzung, von der Abb. 3 eine Variante zeigt, keine Beachtung geschenkt.